

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו ע י

פרשת דברים, תשס"ד
מספר 558מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

על ההפטרה לפרשת "דברים"

ההפטרות בנביא שנוהגים לקרוא בשבת (שאינה חג) – מהן מעניין הפרשה שקראו בתורה, מהן מעניין היום: ראש חודש או ערב ראש חודש, חנוכה, פורים, וכן "ארבע פרשיות" – אלה הקשורות עם אחד באדר ("שקלים"), עם פורים ("זכור"), עם אחד בניסן ("החודש"), ועוד אחת הקשורה עם הפסח, אך קוראים בה בשבת שלפני "החודש" ("פרה"). בכל אלה, לאחר קריאת פרשת השבוע קוראים למפטר פסקה מן התורה מעניין היום, פרט לשבת שהיא ערב ראש חודש (שאינן ייחוד של ממש ביום הזה עצמו). ישנן עוד עשר שבתות רצופות, שבהן ההפטרה היא מעניין היום ולא מעניין הפרשה. אלו הן "שלוש של פורענות" – שלוש השבתות הקודמות לתענית תשעה באב, ומיד אחריהן "שבע של נחמה". בעשר שבתות אלה אין קריאה מיוחדת בתורה של פסקה מעניין היום.¹

אותן הפטרות מיוחדות הקשורות בלוח השנה אינן צמודות תמיד לאותן פרשות הנקראות בשבת, שהרי סדר קריאת הפרשות תלוי באורכה של השנה (פשוטה או מעוברת; חסרה, מלאה או "כסדרה"), וכן בימי השבוע שבהם חלים החגים השונים וראשי החודשים.

לפי המנהג הרווח, ההפטרות של ג' דפורענות נקראות בסדר זה: "דברי ירמיהו" (יר' א) בשבת שאחרי י"ז באב, בשבת שלאחריה – "שמעו דבר ה'" (יר' ב, אף אם שבת זו היא ראש חודש אב), ובשבת השלישית, זו שלפני תשעה באב או ביום תשעה באב עצמו: "חזון ישעיהו". לפי מנהג אחר, בשבת השנייה של פורענות מפטירים "חזון ישעיהו" (יש' א), ובשלישית מתחילים מן "איכה היתה לזונה" (שם א: כא). מנהג קדום מוזכר ע"י רב הונא (מגילה לא, ע"ב):

ראש חודש אב שחל להיות בשבת מפטירין 'חדשיכם ומועדיכם שנהא נפשי היו עלי לטרח, נלאיתי נשא' (יש' א: יד) ... בתשעה באב גופיה מאי מפטירין? אמר רב: 'איכה היתה לזונה' (שם: כא) ... אמר אביי: האידנא נהוג עלמא... 'אספ' אסיפם' (יר' ח: יג).²

הפטרות אלה, וכן שבע של נחמה הבאות מיד אחריהן, יוצאות דופן. כל ההפטרות האחרות שהן בעניין היום אינן קשורות לפרשה מסוימת, והן באות פעמים בצירוף לפרשה זו ופעמים בצירוף לפרשה אחרת. לעומת זאת, השבת השלישית של פורענות, שבת "חזון", היא בדרך קבע שבת פרשת "דברים", ובהתאם לזה שתי הפטרות הפורענות הראשונות הן בשבתות של "מטות" ו"מסעי",³ וכשפרשות אלה מחוברות, הראשונה היא בפרשת "פינחס".⁴ וכך גם בהמשך: לעולם מפטירים "נחמו", הראשונה לז' דנחמתא, בשבת פרשת "ואתחנן"; "ותאמר ציון" בפרשת "עקב" וכן הלאה.

¹ על מנהגי ההפטרה וגלגוליה עד ימינו ראה בהרחבה ערך "הפטרה", אנציקלופדיה תלמודית, י, עמ' א-לא, והנספח "רשימת ההפטרות לשבתות השנה לפי המקורות והמנהגים", עמ' תשב-תשכג. סיכום קצר לעניין ההפטרות ובחירתן ומבחר ביבליוגרפי נמצא אצל הרב יהודה שביב, בין הפטרה לפרשה: על הקשרים בין ההפטרות לפרשות השבוע ולמועדי השנה, ירושלים תשס"א, עמ' 7 – 9.

² אך ראה שם תוס' ד"ה ראש חדש אב, על השינוי במנהג. על מנהגים אחרים ראה בהערות המהדיר לספר המנהג לרבי אברהם ברבי נתן הירחי, מהד' יצחק רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' רפד, ד"ה חזון ישעיהו.
³ ואז ההפטרה לפרשת "פינחס" היא בעניין אליהו בהר חורב, שהיא מעניין הפרשה ("אליהו הוא פינחס"; ראה ילק"ש ח"א, רמז תשעא).

⁴ לעניין חיבור של פרשיות מסוימות או הפרדתן בהתאם לאורכה של השנה וסדרה, ראה סידור ר' סעדיה גאון, מהד' דודון-אסף-יואל, הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תשל"א, עמ' שסג-שסז.

לכאורה הדבר טבעי. על פי הגמרא (מגילה לא, ע"ב), קריאת התוכחות-הקללות של פרשת "כי-תבוא" חייבת להיות לפני השנה החדשה, משום "תכלה שנה וקללותיה", ונהוג ששבת נוספת תחצוץ בין קריאת הקללות לבין ראש השנה. כיוצא בזה קורין את התוכחות של "בחוקותי" לפני חג מתן תורה (שגם הוא ראש השנה, שכן נידונים בו על פירות האילן), ועוד שבת אחת (לפחות) חוצצת ביניהן. נתנו לכללים אלה סימנים, "מנו ועצרו, קומו ותקעו", דהיינו: חג שבועות (עצרת) יהיה לעולם אחרי פרשת המפקד (פרשת "במדבר"), וראש השנה יהיה אחרי פרשת "ניצבים". לשם כך מחברים או מפרידים פרשיות. התוצאה היא שפרשת "דברים" נקראת בשבת הקודמת לתשעה באב או בתשעה באב עצמו אם הוא חל בשבת. יחד עם זאת, השימוש בצירופי הפרשיות מתוך ספרי ויקרא, במדבר ודברים נראה מכוון גם לזה שפרשת "דברים" תהיה זו אשר סוגרת את "ג' דפורענות". ואף נתנו לזה סימן: "צומו וצלו" (=והתפללו), דהיינו: פרשת "ואתחנן" היא אחרי צום תשעה באב.⁵

מה הטעם לזה? דורשי רשומות מצביעים על מילת התמיהה-התלונה "איכה" בפיו של משה בפרשת "דברים": "איכה אשא לבדי טרחכם ומשאכם וריבכם?" (דב' א:יב); מילה זו חוזרת כתלונה-קיינה בהפטרה בישעיהו (א:כא): "איכה היתה לזונה קריה נאמנה", ושוב חוזרת בשלישית בפתיחת מגילת איכה, אשר נהוג לקרוא בתשעה באב:⁷ "איכה יושבה בדר, העיר רבתי עם, היתה כאלמנה" (א:א). יש כאן כמו קישור בדרך של "מידה כנגד מידה":⁸ "איכה" גורמת ל"איכה". כיוון שהייתה כזונה, אחריתה להיות כאלמנה, אשר "כל רעיה בגדו בה, היו לה לאיבים" (א:ב). גם למילים "טרחכם, משאכם, ריבכם" שבתלונת משה אפשר לשמוע הדר בהפטרה (יש' א:יא). תחושת הבדידות הקשה שמבטא משה, "לבדי", גם לה יש הדר בקיינה: "איכה יושבה בדר... אין לה מנחם מכל אוהביה, כל רעיה בגדו בה". לא לחינם נוצר מנהג לקרוא את הפסוק הזה בדברים (כמו גם את הדברים הקשים שבהפטרה) בניגון של הקינות.

מלבד הזיקה הלשונית בין הפרשה, ההפטרה ומגילת איכה, קיים גם קשר ענייני הדוק בין פרשת "דברים" לעניין היום, תשעה באב. בתחילת הפרשה מספר משה על מעשה המרגלים שבעקבותיו נגזר על דור המדבר שלא להיכנס לארץ. לפי המסורת, היה זה בליל תשעה באב (ראה תענית כט, ע"א). וכך מסופר בבמדבר יד:א-ד: "ויבכו העם בלילה ההוא... לו מתנו בארץ מצרים, או במדבר הזה לו מתנו, ולמה ה' מביא אתנו אל הארץ הזאת לנפל בחרב" וגו'. העם בכו בכייה של חנינים ולכן נקבע ליל זה להיות בו בכייה לדורות. המשנה בתענית (ד, ו) מונה חמישה דברים רעים שאירעו ביום זה, וביניהם חורבן ירושלים, שעליו אומר המקונן (איכה א:ב) "בכו תבכה בלילה".

אולם יש עוד קשר נוסף בין הפרשה להפטרה. בהפטרה יש קיינה ובה תמונת חורבן ועזובה של בת ציון, אשר נותרה "שממה כמהפכת זרים", ורק השריד שנותר מבדיל בין גורלה של ציון לזה של סדום ועמורה (יש' א:ט). על תלונה זו בא המענה: את אשר קרה אתכם אתם משמיעים, ואת אשר עשיתם אינכם משמיעים! הרי אתם עצמכם הנכם "קציני סדם.. עם עמורה" (פס' י). וכאן משמיע הנביא את דבר ה' על סולם הערכים הנכון: אתם מתהדרים בזבחים ובקיום שבתות ומועדים – למה לי רוב זבחיכם? הנביא מאשים את העם בעיוות משפט וצדק, ואף אינו נמנע מלשון בוטה ביותר: "איכה היתה לזונה (זו שהייתה בעבר) קריה נאמנה, מלאתי משפט, צדק ילין בה?!"

עניין זה של עשיית משפט וצדק, והצורך בהקמת מערכת משפטית שתפעל על פי ראייתה המוסרית של תורת ישראל, מופיע כבר בנאומי הראשון של משה בפרשת "דברים". משה מקים מערכת משפט ומנחה את השופטים בקפדנות: "שמע בין אחיכם ושפטתם צדק... לא תכירו פנים במשפט; כקטן כגדל תשמעון" (דב' א:טז-יז). שהרי בעצם קיומה של מערכת בתי משפט אין ערובה לעשיית צדק. בביטוי "כקטן כגדל תשמעון" רואים חכמינו גם את

⁵ לאמתו של דבר, אין בזה הכרח. כך למשל, בשנים תשמ"ד, תשנ"ז, תשע"א, תשע"ד ואחרות, אם היינו מחברים את פרשיות "בהר" ו"בחוקותי" (שהן נפרדות) ואילו את "ניצבים" ו"וילך" (המחוברות) היינו מפרידים, הייתה פרשת "ואתחנן" נקראת בשבת שלפני תשעה באב. היינו מפטירים "חזון ישעיהו" בשבת פרשת "ואתחנן", ואת הפטרת "נחמו", שהיא הראשונה לנחמות, היו קוראים לפרשת "עקב". כנ"ל אם בשנים תשנ"ד, תשע"א היינו מחברים את "מטות-מסעי". אבל למעשה אין נוהגים כך. ושמא הטעם הוא, ש"ניצבים-וילך" אינן נחשבות שתי פרשיות אשר בעת הצורך מחברים ביניהן, אלא פרשה אחת, אשר בעת הצורך מפצלים אותה (כאשר יש שבת בין יום כיפור וסוכות, ובה קוראים "האזינו"). ראה סידור רס"ג, שם.

⁶ שימוש כזה במילה "איכה", "איך" או "איככה", כפתיחה לדברי קיינה או תלונה, שכיח במקרא.
⁷ מנהג קריאת איכה בתשעה באב נזכר במסכת סופרים יח, ה. בעניין סדר קריאתה ראה: "תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, מהדורה שלישית, ירושלים תש"ס, עמ' 401.

⁸ דרך כזו של קישור שכיחה במדרש, כגון: "חטאו ב'ראש' (במ' יד:ד) ולקו ב'ראש' (יש' א:ה)"; ראה איכה רבה פרשה א, נו, ד"ה תבא כל רעתם, ומקבילות. השווה לזה הדרך שהמדרש מבאר את שני חלקי הפסוק באיכה ב, כ: "ראה ה' והביטה, למי עוללת כה, אם תאכלנה נשים פְּרִים... אם יִהְיֶה במקדש ה' כהן ונביא". המדרש רואה בחלקו האחרון של הפסוק לא המשך התלונה אלא מענה של ה', רוח הקודש משיבה: "אם יִהְיֶה במקדש ה' כהן ונביא", והכוונה לרציחת הנביא זכריה הכהן בבית המקדש (דבה"ב כד:כ-כב; איכה רבה ב, כ ומקבילות). ראה הסיום לקיינה של אלעזר הקליר, "אם תאכלנה נשים פְּרִים": ד' גולדשמידט (מהדיר), סדר הקינות לתשעה באב כמנהג פולין... ירושלים תשכ"ט, עמ' עז.

העיקרון של "דין" (תביעה משפטית של) פרוטה כדין מאה (זו); "זאת כנגד גישה של "בזבוז זמנו של בית המשפט". חז"ל אומרים, שאפילו אמר השופט לבעל הדין: המתן עד שאשתה כוסי – הרי זה עינוי דין (עד היכן מגיעה חומרת הדבר ראה המסופר במכילתא, משפטים, מסכתא דנזיקין, פרשה יח).

בפרק ההפטרה מתוארת מציאות הפוכה לזו שציווה משה עליה. התורה רואה את המשפט כביצוע של הצדק, וכך מתוארת ציון של ימי העבר: "מלאתי משפט, צדק ילין בה". לעומת זאת, את ציון של ימיו, המנוהלת בידי "קציני סדם", מתאר הנביא כך: "יתום לא ישפטו וריב אלמנה לא יבוא אליהם". דהיינו, קיימת מערכת משפט פורמלית, אבל היא אינה בנויה לצורכי החלשים והמדוכאים; החזקים ובעלי היכולת מצליחים בנקל לקבל סעד משפטי, ואילו החלשים – להם מיעצים לוותר, להתפשר, כי עד שיתברר משפטם יעברו שנים. ביארו בדרך צחות: כיוון שרואה אלמנה ש"יתום לא ישפטו", ממילא "ריב אלמנה לא יבוא אליהם": היא כלל לא תפנה אל בית המשפט. הנביא מאשים את המנהיגים גם בנטילת שוחד ורדיפת שלמונים. אנו נזכרים בסיפוריהם של בעלי האגדה על דרכי החיים והמשפט של סדום ועמורה ובתיאורים הסטיריים של מערכת משפט מעוותת, אשר דבר אין לה עם עשיית צדק. דומה שחברה מתנהלת על ידי "קציני סדם" רק אם היא עצמה "עם עמרה". אנו חוזרים וקוראים את ההשוואה הזאת בין ישראל, התנהגותו וגורלו ובין סדום גם בקינות (איכה ד:ו).

ההפטרה מסיימת במילות של תקווה ואמונה בימים שציון תחזור ותיקרא "עיר הצדק, קריה נאמנה" (יש' א:כה-כז). יהיה זה כאשר ישיב ה' את שופטינו כבראשונה, על פי האידאל שהציבה התורה.

פרופ' משה צפור
המחלקה לתנ"ך
